

²⁹ Там само. – С. 115-116.

³⁰ До Війська Запорозького Низового (1692, грудня 29, Батурин) // Листи Івана Мазепи / Упоряд. та автор вступ. досл. В. Станіславський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 364.

³¹ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / Упоряд. В. Грибовський, В. Мільчев. – К., 2012. – С. 21.

³² До Івана та Петра Олексійовичів (1693, травня 23, з-під Конотопу) // Листи Івана Мазепи / Упоряд. та автор вступ. досл.-я В. Станіславський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 387–388.

Отримано 03.09.2015 р.

Віталій Степанков

ЧИ БУЛА СФОРМОВАНА «ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА» У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.?

Без перебільшення можна констатувати той факт, що проблема сутності поняття «політичної еліти» і все, що пов'язане з нею, продовжує викликати велику зацікавленість у середовищі вчених гуманітарних напрямків: істориків, політологів, соціологів тощо. І хоча написано тисячі робіт, феномен цього соціального явища ще тривалий час залишатиметься епіцентром прискіпливої уваги з боку дослідників через свою суперечливу й неоднозначну характеристику.

Вивчаючи дану проблему провідні російські елітологи Г. Ашин та Є. Охотський визначили кілька головних підходів до з'ясування змісту поняття «політичної еліти»: статусно-функціональний, ціннісний, соціально-класовий й соціокультурний¹. Найпоширенішими з-поміж них є статусно-функціональний і ціннісний. Прихильники першого з них, розглядають еліту через призму «соціального статусу людини», тобто, яке вона займає місце у владних структурах, яку виконує роль у прийнятті тих чи інших рішень і як нею реалізуються управлінські функції. А до прихильників ціннісного підходу відносять тих науковців, котрі на чільне місце ставлять «духовний аристократизм, особистісну перевагу (культурно-освітню, морально-вольову, фізичну) одних людей над іншими, стиль володарювання².

Вважаємо, що саме здібності й уміння політиків й управлінців, які в кінцевому результаті у їхній діяльності перетворюються на якісні показники, повинні слугувати тим мірилом, з яким слід підходити до означення сутності політичної еліти. А їх низький коефіцієнт засвідчує про приналежність представників владних структур до «владної меншості», але у жодному випадку не до

«елітної структури» чи «елітної меншості». Останні поняття використовував відомий вчений Дж. Сарторі. В праці «Меншості й еліти» слушно поставив таке запитання: «... чому треба вживати термін «еліта» повністю, не маючи на увазі того, що цей термін означає, тобто виражає в силу своєї семантичної значимості? Далі, якщо «еліта» вже не вказує на якісні риси (хист, компетентність, талант), то який же термін ми вживемо, якщо ці характеристики будуть матися на увазі?»³. А відтак є логічним і слухним зараховувати до елітної меншості (еліти) тільки осіб, котрі якісно (продуктивно) виконують свої владні функції. Навпаки, відсутність таких показників, не кажучи вже про контрпродуктивність, означає, що маємо справу з владними функціонерами і не більше.

Чому ж тоді більшість дослідників відкидає «ціннісний підхід» у тлумаченні сутності еліти? Ось відповідь (серед багатьох подібних), запропонована Г. Ашином: «ціннісна інтерпретація еліти страждає, на наш погляд, ще більшими недоліками, ніж статусно-функціональна. На питання, хто править суспільством, елітарист ціннісної орієнтації може дати відповідь: мудрі, далекоглядні, найдостойніші. Проте будь-яке емпіричне дослідження правлячих груп<...> з легкістю відкидає таке твердження, тому що покаже, що дуже часто це – жорстокі, цинічні, користолюбні, владолюбиві, котрі не цураються ніяких засобів для досягнення своєї цілі, люди»⁴. Як бачимо, власне, моральні засади трактуються тим наріжним каменем, на якому начебто має триматися конструкція ціннісного підходу, але так як дуже часто особи, котрі займаються державними і політичними справами, є аморальними, то в такому випадку «ціннісний підхід» не має наукової «цінності»⁵.

Дозволимо собі не погодитися з такою категоричністю в міркуваннях. Річ у тому, що ціннісний підхід, попри всі недоліки, явно має і раціональне зерно, яке не слід відкидати. Як зауважував Дж. Сарторі: «При відсутності ціннісних конотацій ми одержуємо ціннісний вакуум; а коли позитивне слово інвертується в негативне, ми залишаємося з лексикою, яка лише упередження може й висловлювати. В решті-решт справа обертається тим, що реальність, за відсутності придатних до відповідного вживання слів, залишається аксіологічно несприйнятною. З цієї хибної водоверті неможливо вирватися, якщо знову не внести до обігу (to the fore) аксіологічний елемент, що, в свою чергу, можна здійснити, лише відновивши мову, яка його виражає»⁶. Мається на увазі необхідність врахування коефіцієнту якісних показників (пропозиція В. Парето) у діяльності політиків. Адже, пріоритетним у виокремленні «політичної еліти» з правлячого класу слід вважати не її морально-етичні цінності, а ефективність розв'язання нею соціально-політичних, економічних, культурно-ідеологічних й інших проблем життя суспільства і розвитку держави. Саме в цьому і полягає «цінність ціннісного підходу», але в гнучкій меритократичній моделі, що дає нам підстави висловити припущення про можливість існування третього підходу до тлумачення сутності «політичної еліти», умовно нами названого аксіо-меритократичним. Його сутність полягає у тому, що він дозволяє вважати «політичною елітою» не просто привілейовану групу осіб, котра задіяна у

владних структурах чи відзначається «духовним аристократизмом» (що не обов'язково), а ту «функціонально об'єднану» правлячу верхівку суспільства, яка ефективно (якісно) виконує владно-політичні функції, а відтак має заслуги і перед суспільством, і перед державою («pro bono publico») («для загального добра»)).

Запропонований аксіомеритократичний підхід позбавлений «моралізаторських» сентенцій, адже, як це не прикро відзначати, загальноприйняті етичні норми поведінки (чесність, благородство, доброта, милосердя, чуйність, порядність, прощення противників чи ворогів і т. д.) у лабіринтах політичних баталій частіше всього стають вагомими причинами потенційних невдач і проразок. Історія свідчить, що шлях до реалізації політичних й державотворчих планів і задумів може пролягати й через застосування «... спритності, цинізму, пристосуванства, демагогії, хитрості, підступу – якостей, так яскраво описаних Н. Макіавеллі»⁷ й таких неприйнятних для Г. Ашина, Є. Охотського й інших дослідників, які на чільне місце, як для ціннісного підходу, висувають «... зразки культури, моралі, інтелігентності...»⁸. Відзначимо, що нерідко саме аморальність ставала ключем для успішного розв'язання тих чи інших політичних проблем. «Головним засобом політики є насильство...» – наголошував видатний німецький соціолог М. Вебер⁹. На його переконання, «Хто шукає спасіння своєї та інших душ, той шукає його не на шляхах політики, в якій цілком інші завдання – такі, що їх можна розв'язати тільки вдаючись до насильства. Геній чи демон політики живе у внутрішній напрузі з богом любові, у тому числі і з християнським Богом у церковному його прояві, в напрузі, що будь-якої миті може вибухнути непримиренним конфліктом»¹⁰.

Тому хід наших роздумів зводиться до такого алгоритму: тільки дії (моральні / аморальні) політичного керівництва, які у процесі виконання функціональних обов'язків створюють сприятливі умови для розвитку суспільства, нації (етносу), держави, розв'язання накопичених у них проблем слугують найголовнішою ознакою «елітності». Не варто у політичному житті суспільства зводити «китайську стіну» між антагоністичними за своєю природою етичними нормами моральності та її вічного антипода – аморальності. У цій сфері людської діяльності вони часто-густо не лише одне одному не перешкоджають, але й допомагають. Не слід ставити дилеми: або так, або інакше. Все залежить від конкретно-історичної ситуації. Найголовніше – це досягнення якісного результату для людей, суспільства, держави тощо. І якщо для цього були використані якісь ті чи інші аморальні чинники – вони не повинні ставити під сумнів високих якісних (успішних) показників зробленої політичної справи. «Жодна у світі етика, – зауважував М. Вебер, – не може ігнорувати того факту, що досягнення «гарної» мети у багатьох випадках пов'язане з необхідністю примиритися з використанням морально сумнівних чи принаймні небезпечних засобів та з можливістю і навіть ймовірністю негативних побічних наслідків; і жодна у світі етика не може сказати, коли і в якому обсязі «гарна» мета «освячує» етично сумнівні засоби та побічні наслідки»¹¹. Парадоксальність політичної діяльності і полягає в тому, що причетність до «брудних справ» може обернутися добром

для суспільства в цілому, а «духовний аристократизм» й високоморальність – гальмом в його розвитку. А відтак і призначення політичної еліти можливо, окрім всього іншого, полягає і в тому, щоб, розв'язуючи нагальні складні соціально-політичні проблеми, в разі необхідності мати рішучість вдаватися до «морально сумнівних» чи навіть аморальних дій для досягнення «загального добра».

Тепер важливо з'ясувати наступне: чи існують науково-обґрунтовані підстави відносити козацьку старшину в роки революції (1648–1676) до політичної еліти Української держави ранньомодерного часу? Абсолютна більшість істориків, відштовхуючись (свідомо чи ні) від статусно-функціонального підходу розуміння сутності «політичної еліти», не сумніваючись, констатують факт її наявності й функціонування. Мовляв, уже факт самого існування держави передбачає відповідний ієрархічний поділ, бо, як зауважував Дж. Сарторі, «... хто наверху, той і «володарює», – припущення, що ґрунтується на тому мудрому доказі, що влада підносить наверх, а той, хто володіє владою, тому і володіє нею, що перебуває наверху»¹². Такий підхід «... зводить справу до виправдання фактичного стану речей: хто наверху, той наверху, а хто там перебуває – той і «могутній», він володіє владою і володарює»¹³. Іншими словами виходить так, що ті, котрі мають владу і володарюють, відразу ж перетворюються у політичну еліту.

В сучасній українській історіографії ніхто з фахівців з соціально-політичної історії Гетьманщини не сумнівається в тому, що вже в перші роки Національної революції сформувалася держава, очолювана козацькою старшиною. Функціонували центральні і місцеві органи влади, урядом проводилася зовнішня і внутрішня політика, відбувалося становлення нової моделі суспільства та його соціальної структури, функціонувала відмінна від дореволюційної судова система, виник власний адміністративно-територіальний устрій, утворюється потужна армія тощо. Всі ці перетворення і дії владного ресурсу й утверджують дослідників у переконанні про існування в козацькій Україні політичної еліти. Однак, як на нашу думку, український елітогенез у революційну добу відзначався значно складнішою трансформацією ніж це прийнято вважати в історіографії. Адже, як вже зазначалося, не всі ті, котрі виконують владні функції є політичною елітою. Як у свій час зауважував Н. Макіавеллі, обов'язково необхідно розрізняти «... спроможних управляти державою і тих, хто управляє, не будучи до цього спроможним»¹⁴.

У зв'язку з цим постає запитання: чи була козацька старшина спроможною якісно виконувати владні повноваження, а відтак претендувати на статус політичної еліти? Чи відповідав її політичний доробок у розбудові держави високим оцінкам, відповідно шкали запропонованої В. Парето? Відповісти на них можна лише вдавшись до застосування оціночних параметрів діяльності владної верхівки новоутвореної держави. Відомо, що в історіографії мають місце вкрай суперечливі характеристики її політичних діянь, не зупиняючись на позитивних оцінках істориків діяльності гетьманів і старшин (вони добре відомі), торкнемося їх критичних зауваг щодо останніх. Зокрема, М. Костома-ров, висвітлюючи становище Гетьманщини першої половини 60-х років XVII ст.,

зазначав: «Справа Малої Русі програвалася. Неуспіх і безкінечні невдачі виснажили надії, позбавляли віри, відхиляли від мети, збуджували думку про її не досяжність, від чого втрачалися воля і терпець, вичерпувалася любов до Вітчизни, до суспільного добра; подвиги самовідданості виявлялися безплідними і даремними. Егоїзм приватний брав гору над благородними поривами; занадто нестерпно ставало кожному своє домашнє горе, яке не викуплялося тим, за що йому піддавалися; всякий став думати про себе самого, тому що переконався в марності дум про всіх; душі дрібнішали, споганювалися; уми отупляли під тягарем безвихідного пошуку засобів до порятунку; все, що вважалося раніше дорогим і святим, продавалося все дешевше й дешевше, і героєм часу став той, хто зумів зберегти самого себе серед всезагальних потрясінь, вистрибнути з виру смут, втопивши інших, забезпечити себе за рахунок інших; чесно тою став спритний обман, доблесть – бездушне лиходійство, великодушністю – дурістю. Так бувало завжди в історії в ті періоди, коли суспільство, внаслідок сильних потрясінь, не досягаючи цілей, які керували ним серед пережитих лихоліть, не витримувало ударів супротивної долі і починало вмирати і розкладатися. Така смерть розпочиналася тоді і в Україні, в суспільстві, яке промигнуло в історії слов'ян під іменем Війська Запорозького. Метою його було в досягненні національної політичної самобутності»¹⁵.

Не менш критично оцінював діяльність Б. Хмельницького і старшини М. Грушевський. На його думку, «... доба Хмельницького показала себе дуже слабо, і Хмельницький не проявив ні своєї індивідуальності, ні тих державних талантів, які йому приписують деякі сучасні українські державники»¹⁶. Вважав, що «... десятиліття Хмельниччини не було добою будівництва, не визначалося творчою і конструкційною ініціативою державного, гетьманського осередку на полі культури – так же як у справах економіки, колонізації, господарства»¹⁷. Зокрема, «... в сфері державної політики величаться Хмельниччині трудно – не вважаючи, що в її державнім осередку не бракувало ні розумних голів, ні блискучих ідей. Пояснюю се собі, по перше, недостатчею ясного політичного пляну, державної ідеї, політичного проводу – відсутністю хазяїна політики, так би сказати. Не був хазяїном Хмельницький, і не було взагалі хазяїна. Різні настрої й орієнтації стрічались і перехрещувались, боролись і навзаєм нейтралізувались. Та купка «бувших людей Річипосполитої», до котрої належав і сам гетьман і його найближчі товариші з повстання, що мали найбільший вплив на справу, – може найменше були здатні творити новий державний лад»¹⁸. Чимало критичних оцінок діяльності гетьманів і старшин можна відшукати і в працях інших дослідників (В. Брехуненка, В. Горобця, І. Крип'якевича, В. Липинського, В. Смоля, В. С. Степанкова, О. Струкевича, Т. Таїрової-Яковлевої, Т. Чухліба тощо). Тим не паче зазначимо, що не всі вони відзначаються аргументованістю, а відтак і об'єктивністю. Далеко не завжди прорахунки гетьманів і старшин зумовлювалися відсутністю у них політичних здібностей, а допускалися під тиском вкрай несприятливих внутрішніх і зовнішніх обставин. Політологи слушно звертають увагу на таке поняття, як «час

влади». Воно означає «період діяльного функціонування даної влади, того чи іншого владного органу (особи) <...> У власне часовій характеристиці тієї чи іншої влади (влад) мова, як правило, йде про епохи, етапи, періоди, цикли, фази, рубежі влади»¹⁹.

Історичний час, в якому відбувалася українська революція, що супроводжувалася розбудовою держави й формуванням політичної еліти, відзначався неймовірними складнощами. Вони проявлялися в наступному. На 1648 р. не існувало власне української політичної еліти, бо українські землі не мали державно-політичного статусу у складі Речі Посполитої. Окрім цього, українська традиційна знать, полонізувавшись й покатоличившись, повністю відмовилася від ідеї відновлення національного політичного життя, злившись з польсько-литовською знаттю в єдину політичну еліту останньої. Воднораз формування на теренах козацької України нової (козацької) політичної еліти було далеким від завершення (перебував на етапі зародження протоеліти). А тому її творення проходило в умовах формування держави, що на порядок утруднювало розв'язання нею стратегічних проблем внутрішньої і зовнішньої політики. Події революції відзначалися соціально-політичними потрясіннями, постійною нестабільністю й кризами. За таких критичних обставин формування еліти характеризувалося зигзагоподібністю: переживало піднесення і спади, інтенсивність консолідації й протиборство угруповань, злет політичної програми до виборення незалежності й відтак до ідеї обмеженої автономії. І це не випадково. Окремі вчені навіть висловлювали думку, що в таких нестабільних умовах «еліта постати не може»²⁰ і її «творчість неможлива»²¹. Ми її не поділяємо, але все таки вважаємо, що слід враховувати, що індекс якісних показників політичної еліти «кризового періоду» неминуче буде меншим за відповідний індекс еліти, «стабільного періоду».

Варто відзначити, що винятково згубний вплив на її творення і діяльність постійно вчиняла агресія сусідніх держав. «Фронт польський, московський і татарсько-турецький, – як підкреслював М. Грушевський. – не давали змоги українському громадянству і його політичним провідникам хоч на хвилю скупити увагу на своїм внутрішнім будівництві, приложити до нього засоби й енергію»²². Ця геополітична пастка, в якій перманентно перебувала козацька Україна, не дозволяла молодій владній структурі сповна реалізувати свій якісний політичний потенціал. Як зауважував Я. Дашкевич, «В інших стабільніших умовах Тетеря, при його здібностях та інтелектуальному рівні, був би видатною державотворчою особистістю. А так, залишився в історії України трагічною постаттю, бо всі політичні діячі епохи Руїни, епохи кривавої боротьби трьох сусідніх імперій за Україну, починаючи від самого Богдана Хмельницького, могли бути лише постатями трагічними»²³. Розмірковуючи над причинами невдач планів П. Дорошенка возз'єднати Гетьманщину, В. Смолій та В. Степанков підкреслювали: «І не провина, а трагедія цієї людини в тому, що геополітична ситуація в Європі перешкодила об'єднати розчленовану кордонами територію України»²⁴. Таких прикладів можна навести чимало. Всі вони слугують яскра-

вим індикатором деструктивного впливу зовнішньополітичного фактора на процес українського елітотворення.

Враховуючи вище зазначене, схильні вважати, що коефіцієнт якісних показників діяльності козацької старшини в роки революції виявився не особливо високим (десь в межах 6-8 балів за шкалою В. Парето). Дані оціночні параметри промовляють, що еволюція протоеліти в політичну еліту не завершилася. Вона (еволюція) досягла лише ступеня, який схильні іменувати «м'єтаелітою» (від грецького «м'єта» – що означає проміжне становище, перетворення, зміни, звільнення від чогось), тобто «політичною елітою», процес формування якої ще не завершився.

Отже, в елітології визначалося два класичних тлумачення (статусно-функціональний та ціннісний) сутності політичної еліти. Їх аналіз дав підстави нам запропонувати власне розуміння цього поняття – «аксіомеритократичного». Його суть полягає в тому, що під «політичною елітою» вбачаємо не просто привілейовану групу осіб, котра задіяна у владних структурах чи відзначається «духовним аристократизмом» (що не обов'язково), а ту «функціонально об'єднану» правлячу верхівку суспільства, яка ефективно (якісно) виконує владно-політичні функції, а відтак має заслуги і перед суспільством, і перед державою. Дане визначення дозволяє, по-перше, наповнити поняття «еліта» його первісним змістом (краще, добірне, вибране); по-друге розглядати «політичну еліту», не як соціально-політичну константу суспільства – постійно функціонуючу владну структуру, а тільки ту владну верхівку, яка є політично продуктивною. Інакше існує загроза її деградації й еволюції в контрпродуктивну силу – владну меншину, діяльність якої є руйнівною для суспільства і держави.

Існують переконливі аргументи для підстави правомірності вживання терміну «політична еліта» для визначення статусу козацької старшини в період Національної революції. Однак, аналіз у політичній діяльності успіхів і невдач промовляє про незавершеність процесу її формування, внаслідок чого схильні іменувати владну структуру козацької України «м'єтаелітою».

Примітки:

¹ Ашин Г. Курс элитологии / Г. Ашин, Е. Охотский. – М.: ЗАО «Спартак-демпресс», 1999. – С. 123.

² Там же. – С. 123-124.

³ Сартори Дж. Меньшинство и элиты / Дж. Сартори // Политические исследования: Полис. – М.: РИА, 1993. – № 2. – С. 82.

⁴ Ашин Г. К. Элитология: история, теория, современность / Г. К. Ашин. – М.: МГНМО «Университет», 2010. – С. 236.

⁵ Ашин Г. Курс элитологии... – С. 127-129.

⁶ Сартори Дж. Указ. соч. – С. 85.

⁷ Ашин Г. Курс элитологии... – С. 127.

⁸ Там же. – С. 129

⁹ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. –

К.: Основи, 1998. – С. 182.

¹⁰ Там само. – С. 187-188.

¹¹ Там само. – С. 181.

¹² Сартори Дж. Меншинство и элиты. – С. 80.

¹³ Там само.

¹⁴ Макиавелли Н. Размышления над первой декадой Тита Ливия // Н. Макиавелли. – Государь. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – С. 125.

¹⁵ Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого / Н. И. Костомаров // Казаки. Исторические монографии и исследования. – М.: «Чарли», 1995. – С. 262.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. IX. – Ч. 2: Роки 1654–1657. – С. 1504.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С. 1500.

¹⁹ Халипов В. Ф. Кратология – наука о власти: концепция / В. Ф. Халипов. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. – С. 103.

²⁰ Еліта і соціальна зміна... – С. 236.

²¹ Там само. – С. 234.

²² Грушевський М. Назв. праця. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1507.

²³ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К.: «Варта», 1994. – С. 283.

²⁴ Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання / Смолій В., Степанков В. – К.: Темпора, 2011. – С. 7.

Отримано 10.09.2015 р.

Сергій Калуцький

СУТНІСТЬ ТЕРМІНУ «АРИСТОКРАТІЯ» В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ В. ЛИПІНСЬКОГО

Вважається, що слово «аристократія» вперше використали софісти у другій половині X століття до Р. Х. Вони його розуміли як «владу кращих». Перш за все це були грецькі басилеї – військові вожді і командири збройних загонів й одночасно власники великих земельних маєтків – ойкосів, у яких працювали раби¹. Філософ Платон першим чітко сформулював ідею людської нерівності й ієрархічного поділу суспільства на три верстви – правителів, воїнів та ремісників і землеробів. На його думку, верстви аристократів і воїнів є наріжним каменем держави. Аристократію як форму державного правління він вважав найкращою². Його учень Арістотель у своїй праці «Політика» розглядав аристократію як одну із трьох «правильних» форм організації державного життя на рівні із монархією і політеєю³. При них, стверджував філософ, «управляють най-